

§ 15. Деколонізація і виникнення «третього світу».

Близькосхідна проблема

1. Деколонізація країн Азії та Африки: передумови, етапи, наслідки

Розпад європейських імперій і деколонізація становили один з найголовніших компонентів повоєнних політичних змін у світі. Усупереч першим повоєнним ілюзіям, що імперії вдасться зберегти або перебудувати, з плином часу ставало очевидним, що управляти колоніями не тільки надто складно, а й не вигідно. Зрештою, деколонізація була доконечною умовою європейської інтеграції. Британська імперія займала площу, в 125 разів більшу за територію Великої Британії, Голландська імперія була в 55 разів більша за Нідерланди, Французька імперія – у 19 разів більша за Францію, Бельгійська імперія – у 78 разів (якщо взяти до уваги тільки Конго) більша за Бельгію, Португальська імперія – у 23 рази більша за Португалію.

Ex libris

Погляд історика

Було багато причин, чому 1945 р. підтримка європейських імперій стала фактично неможливою. Передусім еліти колоніальних народів, чимало представників яких навчались у Європі, засвоїли націоналізм та демократію своїх господарів і тепер галасливо вимагали незалежності. Під час війни зв'язки між колоніями й метрополіями ослабли, а ресурсів, щоб відновити їх силу, уже не було. Зникло й бажання увічнювати панування однієї раси над іншою. США, від яких тепер залежала Західна Європа, дуже несхвально ставились до старомодного колоніалізму, і так само й Організація Об'єднаних Націй. Імперіалізм уже втратив і життєздатність, і повагу. Головне питання полягало в тому, чи імперіалісти зігнуться під вітром змін, а чи намагатимуться вистояти. Тієї пори найочевидніше проступала прірва між Східною і Західною Європою. Саме тоді, коли Радянський Союз поширював та зміцнював свою імперію, уярмивши народи Східної Європи, імперські уряди Західної Європи відчайдушно добирали способи розпустити свої імперії.

Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 1101.

У 1947 р. британський уряд оголосив закон про незалежність Індії, який передбачав поділ Британської Індії за релігійною ознакою на дві держави – Хіндустан (індуїстську) і Пакистан (мусульманську). Невдовзі на місці найбільшої колонії світу з'явилися дві нові держави – Індія та Пакистан. У 1949 р. отримала незалежність основа Голландської імперії – Індонезія. Значно складніше відбувалася деколонізація Індокитаю. У ході війни лідери «Вільної Франції» взяли на себе зобов'язання внести зміни в систему управління французькими колоніями в Південно-Східній Азії. Однак мирним цей процес зробити не вдалося. На заваді стали імперські амбіції, а також сильний у регіоні комуністичний рух із втручанням насамперед Китаю. Лише після виснажливої (і програної) війни, яка тривала майже десятиліття, Франції довелося залишити Індокитай. Відповідно до Паризьких угод 1954 р. було визнано незалежність В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі.

У Північній Африці знаходилися італійські та французькі колонії. У 1951 р. з італійських колоній було створено унітарну державу – Об'єднане

королівство Лівія. Французький же уряд тривалий час намагався рятувати свої колонії в Північній Африці. В Алжирі події набули драматичного характеру, переросли в затяжну і винятково жорстоку війну. Тільки в 1962 р. Алжир отримав незалежність. У 1955 р. французький уряд визнав незалежність Марокко, а в 1956 р. – Тунісу. У Парижі розуміли, що тривале силове втримання цих територій неможливе, що воно загрожує глибокою внутрішньою кризою, але володіння Північною Африкою міцно увійшло у свідомість, стало частиною французької культури. Більшість французів сприймала Алжир як невід’ємну частину Франції. Через це Французька імперія зникала в агонії.

На час закінчення Другої світової війни у Тропічній та Південній Африці було лише три незалежні держави: Ефіопія, Ліберія та Південно-Африканський Союз (згодом Південно-Африканська Республіка, або ПАР). У центральній та західній частині Африки містилися французькі, британські, бельгійські та іспанські колонії, а в південній – португальські. Париж добровільно погоджувався надати незалежність колоніям південніше Сахари. Ці володіння були бідні природними ресурсами і не становили для метрополії цінності. Остаточна ліквідація французьких колоній в Африці розпочалася в 1958 р. Вона спиралася на досвід боротьби з національними рухами в Тунісі, Марокко та Алжирі. Париж прагнув уникнути зайвих проблем і добровільно надав незалежність більше десятку африканських володінь.

Британці поводитися в африканських колоніях винятково обережно. Вони намагалися пом'якшувати перехід колоній до цілковитої незалежності, запроваджуючи в них доволі тривалі етапи автономного самоуправління. Найціннішим серед африканських володінь Лондон уважав Нігерію. У 1954 р. там було запроваджено часткове самоуправління на федеративній основі, а в 1960 р. країні надано незалежність. При тому Нігерія залишилася членом Британської співдружності. Єдиною серед британських колоній країною, у якій активно діяв збройний незалежницький рух, була Кенія. Утім вдалося досягти порозуміння з деякими лідерами незалежницького руху, й у 1963 р. Кенія проголосила незалежність.

Останньою з європейських держав, що зберігала африканські колонії, була Португалія. Колоніалізм становив одну з основ ідеологічної доктрини Антоніо Олівейри Салазара, який правив Португалією в 1932–1968 рр. Його наступник продовжив колоніальну політику, оголосивши португальських колоністів в Африці носіями цивілізаційної місії. Ліквідація португальської колоніальної імперії розпочалася внаслідок політичних змін у самій Португалії (так званої Революції гвоздик 1974 р.). До того часу в португальських колоніях (Анголі, Мозамбіку) розвинулися партизанські незалежницькі рухи, які послуговувалися соціалістичною і навіть комуністичною риторикою (за що отримували допомогу від СРСР). Ангола й Мозамбік оголосили незалежність у 1975 р. Останньою колонією Південної Африки була Намібія, яка знаходилася під управлінням ПАР. Вона змогла проголосити незалежність у 1990 р.

Визначте передумови, етапи та наслідки деколонізації країн Азії та Африки. Чому деколонізація була неминучою? Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте, чому рік 1960-й називають «роком Африки».

2. Економічні й суспільні проблеми «третього світу» та пошук шляхів їхнього розв'язання

Звільнившись з-під прямої колоніальної залежності, ставши формально суверенними державами, колишні колонії зберігали чимало форм і виявів економічного та культурного впливу (неокolonіалізм). Це давало змогу розвиненим західним державам надалі економічно використовувати колишні колонії. Кожна з імперських держав отримувала потоки азійських і африканських емігрантів, що приєднувалися до робітничих верств у колишніх метрополіях. Разом із цими переселенцями до Європи було імпортовано й імперські расові проблеми. Однак з іншого боку, крім нега-

тивних наслідків така політика сприяла модернізації традиційних суспільств, засвоєнню ринкових цінностей. Деякі мігранти, здобувши освіту чи досвід праці в Європі, поверталися до своїх батьківщин.

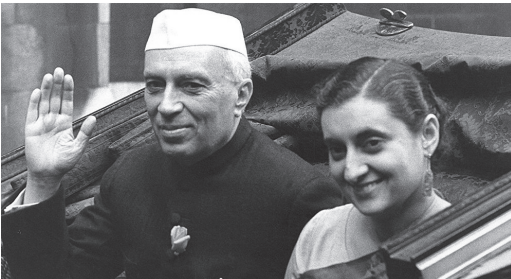
«Третій світ» – публіцистичний термін, який використовують від початку 1950-х років для окреслення економічно слабозвинених (постколоніальних) країн Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії. Його запровадив французький соціолог, історик та економіст Альфред Сові, який вивчав взаємодію населення й економіки. До першого світу відносили країни західної демократії, другого – комуністичного блоку. Країнами «третього світу» вважали держави, які не належали до перших двох груп.

Основними економічними й суспільними проблемами країн, які вивільнялися з-під колоніальної залежності, були брак національних кадрів, надзвичайно строкатий етнічний склад населення, нерозвиненість партійної структури та ворогування політичних угруповань, високий приріст населення без належного матеріального забезпечення, неписьменність, переважання примітивного сільського господарства, низький річний дохід населення, нестабільний політичний устрій з авторитарними рисами. Частим явищем у країнах «третього світу» ставав голод. Зазвичай він був наслідком недолугої економічної політики або збройних конфліктів, які виснажували людські й матеріальні ресурси.

Партизанські незалежницькі патріотичні рухи, які здобували владу в колишніх колоніях, часто не мали стійких ідеологічних переконань, орієнтувалися на ті режими, звідки можна було очікувати фінансову чи збройну допомогу. Найчастіше це була ліва (соціалістична, комуністична) орієнтація на СРСР або маоїстський Китай. Якщо така сила здобувала владу, то країну залишали колоністи. А тоді внаслідок відсутності національних кадрів зупинялися підприємства, скорочувалася площа оброблюваних плантацій, припиняли роботу комунальні служби. Додаткового удару економіці завдавала форсована націоналізація, спроби колективізації та політичні репресії.

Nota bene!

Становлення Індії як незалежної держави було пов'язане з іменами Джавахарлала Неру (прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Індії в 1947–

Джавахарлал Неру з донькою Індірою Ганді

1964 рр.) та його доньки Індіри Ганді (прем'єр-міністр у 1966–1977 і 1980–1984 рр.). Головною політичною партією країни був Індійський національний конгрес. Метою реформ і перетворень, які вони проводили, була побудова в Індії соціалістичного суспільства, але не за радянською моделлю. Індійська політико-економічна система передбачала встановлення демократичного суспільства з парламентським режимом, існуванням різних форм власності, загальним виборчим правом та іншими демократичними атрибутами, притаманними західній парламентській демократії. Утім на цьому шляху індійському уряду не вдалося уникнути проблем. Вони особливо проявилися в 1970-х роках: у державному секторі процвітали бюрократія та корупція, посилювалася соціальна (зокрема проявилися міжкастові зіткнення) й етноконфесійна напруга та сепаратизм. Боротьба з сепаратистами коштувала І. Ганді життя. У 1984 р. її вбили два власні охоронці-сикхи.

Колишні метрополії намагалися зберегти зв'язок з колоніями, а по суті, політичний та економічний контроль над ними. У зв'язку з деколонізацією Французький союз – об'єднання, до якого в 1946–1958 рр. входили Французька Республіка та її колоніальні, заморські та залежні володіння, – було реорганізовано у Французьку співдружність. У 1949 р. Британська співдружність націй перетворилася на Співдружність націй. У межах цих об'єднань кожна країна могла проводити цілком самостійну внутрішню політику, однак залишала у віданні колишньої метрополії контроль над питаннями оборони, зовнішньої політики, фінансовою сферою, видобутком стратегічної сировини. Траплялося, що деякі колонії виявлялися цілковито неготовими до самостійного державного існування. Тоді метрополії фактично були змушені виступати посередниками у спробах примирити ворогуючі групи, утримати нові держави від фінансово-економічного краху.

Визначте економічні та суспільні проблеми, з якими стикалися країни «третього світу» після звільнення з-під колоніальної залежності. Поміркуйте, яких умов належало дотримати керівникам нових держав, аби забезпечити поступальний і сталий розвиток своїх країн.

3. Вогнища військово-політичних конфліктів у країнах «третього світу». Радянська інтервенція в Афганістан

Головними вогнищами військово-політичних конфліктів у країнах «третього світу» були в'єтнамська війна 1957–1973 рр. (збройний конфлікт між Демократичною Республікою В'єтнам і Республікою В'єтнам, у якому з 1964 р. брали участь США), Карибська криза 1962 р. (політична криза із загрозою перерости в збройний конфлікт, яка виникла у відносинах між СРСР і США після розташування на Кубі радянських ядерних ракет), проблема Кашміру (політичний і збройний конфлікт між Індією і Пакистаном через територіальну належність Кашміру, який опинився у складі Індії, але більшість населення якого були мусульманами), Еритрейська криза (кривавий конфлікт у Ефіопії між християнською більшістю країни та відцентровим сепаратистським рухом у заселеній переважно мусульманами приморській провінції Еритреї), криваві етнічні конфлікти в Нігерії та Руанді, Афганська війна 1979–1989 рр. (розпочалася внаслідок прямого військового втручання СРСР у внутрішні справи Афганістану).

На початку 1970-х років Афганістан вступив у смугу тривалої політичної нестабільності. У країні відбулося кілька державних переворотів. Після одного з них, у 1978 р., було проголошено Демократичну Республіку Афганістан, керівництво якої декларувало курс на прискорене будівництво соціалізму за радянським зразком: розпочало аграрну реформу через експропріацію маєтків духовних і світських землевласників, роздачу наділів безземельним і малоземельним селянам. У зовнішній політиці афганський режим пішов на тісну співпрацю з СРСР. У відповідь на дії уряду в країні сформувалася озброєна ісламська опозиція, база якої знаходилася в Пакистані. Щоб втримати прокомуністичний режим при владі, в Афганістан у 1979 р. на підставі кулуарного рішення радянського керівництва на чолі з Л. Брежнєвим було введено «обмежений контингент» радянських військ.

Радянське вторгнення до Афганістану призвело до різкого загострення міжнародної ситуації та поклало край періоду «розрядки» міжнародної напруженості. Іноземна агресія викликала опір афганців. У країні розгорнулася повномасштабна партизанська війна як проти окупаційних радянських військ, так і проти маріонеткового уряду Бабрака Кармаля, який вони підтримували. Загальна кількість радянських військ в Афганістані становила 100–150 тис. осіб. Вони контролювали столицю Кабул, головні автодороги, нафтопроводи, електростанції та інші стратегічні об'єкти. Повстанські угруповання (так звані моджахеда) налічували близько 80 тис. осіб. Вони отримували військово-технічну допомогу з Пакистану, Саудівської Аравії, Ірану та інших мусульманських країн. В Афганістані працювали пакистанські, американські та британські військові інструктори. За десять років війни втрати радянських військ становили 14,5 тис. убитими (з них 2,5 тис. українців) і 53 тис. пораненими.

Наведіть приклади військово-політичних конфліктів у країнах «третього світу». Визначте їхні причини. Схарактеризуйте радянську інтервенцію в Афганістан.

4. Близькосхідна проблема: арабо-ізраїльський конфлікт

Після Другої світової війни основу близькосхідної проблеми становив арабо-ізраїльський конфлікт – протистояння між низкою арабських країн, а також арабськими воєнізованими радикальними угрупованнями, з одного боку, і Державою Ізраїль, з другого. Цей конфлікт розгорнувся після того, як Генеральна Асамблея ООН ухвалила в 1947 р. резолюцію № 181 «Про майбутній уряд Палестини». Згідно з резолюцією на британській підмандатній території Палестини мало бути створено дві держави – єврейську й арабську. Як міжнародну зону виокремлювали місто Єрусалим. Таким чином, в арабському регіоні мала постати єврейська держава. Якщо євреї визнали резолюцію, то арабські країни її відкинули, заявивши незгоду з поділом Палестини на дві держави.

Рубіжними віхами конфлікту стали чотири арабо-ізраїльські війни: 1948–1949 (війна Ізраїлю за незалежність, Палестинська війна), 1956

Розподіл Палестини за рішенням ООН від 1947 р.

Розподіл Палестини після війни 1948 р.

(Синайсько-Суецька війна, Суецька криза), 1967 (Шестиденна війна) і 1973 (Жовтнева війна, війна Судного дня) років. Після кожної з них багаторічна арабо-ізраїльська ворожнеча доповнювалася новими проблемами, як-от питанням статусу Єрусалима, проблемою палестинських біженців, проблемою будівництва ізраїльських поселень на окупованих територіях. Тільки в 1967 р. Ізраїль захопив Синайський півострів, сектор Газа, арабську частину Єрусалима, Західний берег Йордану і Голанські висоти. На Близькому Сході зіткнулися також інтереси великих держав, які прагнули здобути там вигідні стратегічні позиції. Інтерес до близькосхідного регіону живили насамперед багаті поклади дешевої нафти.

Що більшим ставав конфлікт, в арабському світі й серед ізраїльтян з'являлися сили, які заявляли про потребу мирного врегулювання, припинення війни на знищення. Потреба в цьому стала очевидною після 1973 р. (особливо для Єгипту, який знову програв війну, тоді як Ізраїль зумів відстояти попередні завоювання). Відповідно до єгипетсько-ізраїльської угоди 1974 р. Ізраїль вивів війська із західного берега Суецького каналу. Надалі результатом складних переговорів за посередництвом американської дипломатії стали угоди 1978 р. Завершальна стадія перемовин відбувалася в Кемп-Девіді (літній резиденції президентів США) між єгипетським президентом Анваром Садатом та ізраїльським прем'єром Менахемом Бегіном за посередництвом президента Джиммі Картера.

Nota bene! У 1964 р. з метою побудови незалежної держави Палестини та підриву держави Ізраїль методами партизанської війни, диверсій і терору араби створили Організацію визволення Палестини. Від 1969 р. її очолював Ясір Арафат (1929–2004). Він підтримував стратегію поєднання політичної та збройної боротьби проти Ізраїлю, але в 1988 р. офіційно відмовився від тероризму як засобу боротьби за незалежність Палестини. У 1994 р. став лауреатом Нобелівської премії миру. Після палестинсько-ізраїльської угоди очолив Палестинську національну адміністрацію (1994–2004).

З арабських країн найактивніше в конфлікті з Ізраїлем були задіяні Єгипет, Сирія, Йорданія, Ліван, Ірак. На боці Ізраїлю однозначно виступали Сполучені Штати, натомість араби отримували підтримку з Радянського Союзу (військовою технікою, озброєнням, паливом). Велика Британія і Франція пильнували за своїми інтересами в зоні Суецького каналу. Тому-то, коли єгипетський лідер Гамаль Абдель Насер у 1956 р. оголосив про націоналізацію компанії, яка управляла каналом, і заборонив прохід каналом ізраїльських суден і транспортних суден до Ізраїлю, ці держави (власниці великої кіль-

Давид Бен-Гуріон – прем'єр-міністр Ізраїлю в 1949–1953 і 1955–1963 рр.

Голда Меїр – міністерка закордонних справ (1956–1966) і прем'єр-міністерка (1969–1974) Ізраїлю

Ясір Арафат

кості акцій компанії та основні користувачі цього морського шляху) не роздумуючи разом з Ізраїлем розпочали проти Єгипту війну.

Кемп-Девідські домовленості започаткували тривалий і складний процес мирного врегулювання близькосхідного конфлікту. Вони передбачали укладення повної єгипетсько-ізраїльської мирної угоди, установлення дипломатичних відносин між обома країнами, виведення ізраїльських військ із Синайського півострова, надання палестинцям на Західному березі Йордану право створювати самоврядні місцеві органи. Мирний договір між Єгиптом та Ізраїлем було підписано у Вашингтоні в 1979 р. Кемп-Девідські угоди різко засудили арабські країни. Садата як головно-го їхнього ініціатора звинуватили у зраді інтересів арабів і незабаром убили єгипетські екстремісти.

Визначте сутність близькосхідної проблеми. Схарактеризуйте арабо-ізраїльський конфлікт. Чому досягнення сталого миру на Близькому Сході було таким складним і фактично недосяжним?

5. Рух неприєднання

Рухом неприєднання називають неформальне міжнародне об'єднання держав (в основному «третього світу»), які проголосили основою зовнішньополітичного курсу неучасть у військово-політичних блоках і угрупованнях та проводять незалежну зовнішню політику. До Руху неприєднан-

ня сьогодні входять 120 держав, а 17 мають статус спостерігачів. Перша конференція держав неприєднання, у якій взяли участь 25 держав, відбулася в 1961 р. у Белграді, столиці Югославії, за ініціативою Джавахарлала Неру (Індія), Йосипа Броз Тіто (Югославія) і Гамалі Абделя Насера (Єгипет). Ідейною основою Руху неприєднання стала програма «Панчашила» (викладена в преамбулі індійсько-китайської угоди 1954 р.), ключову роль у становленні Руху відіграла Бандунзька (в Індонезії) конференція 1955 р.

Nota bene! П'ять принципів мирного співіснування, відомі як принципи «панчашила» (дослівно зі санскриту «п'ять чеснот», «п'ять обітниць»), були вперше проголошені в преамбулі індійсько-китайської угоди 1954 р. Ця угода завершила кількарічний конфлікт між Індією та Китаєм через Тибет (урешті-решт Індія визнала Тибет частиною Китаю). Принципи «панчашила» складаються з таких положень: 1. Взаємна повага територіальної цілісності та суверенітету. 2. Ненапад. 3. Невтручання у внутрішні справи. 4. Рівність і взаємні вигоди. 5. Мирне співіснування. Ці принципи покладено також в основу підсумкових документів, ухвалених учасниками Бандунзької міжнародної конференції країн Азії та Африки в квітні 1955 р. На конференції було засуджено расову дискримінацію та колоніалізм «в усіх його проявах, як зло, яке треба швидко ліквідувати».

Мешканки Бандунга (Індонезія) вітають лідерів азійських та африканських держав під час міжнародної конференції 1955 р.

На різних історичних етапах країни Руху неприєднання проголошували головними завданнями боротьбу з колоніалізмом і неоколоніалізмом, апартеїдом (тобто політикою расової дискримінації й сегрегації, яку проводив уряд ПАР стосовно корінного африканського населення), підтримку національно-визвольних рухів, забезпечення міжнародного миру й безпеки, подолання міжнародної напруженості, досягнення загального і повного роззброєння, розвиток співробітництва на основі рівноправності та взаємовигоди. Після «холодної війни» головну увагу Руху зосереджено на вирішенні соціально-економічних проблем: подоланні розриву в рівні соціально-економічного розвитку країн світу; ліквідації голоду, злиденності й неграмотності; регулюванні росту населення; забезпеченні населення і виробництва необхідними ресурсами – продовольством, сировиною, джерелами енергії.

Членами Руху неприєднання були країни, які належали до різних політичних систем, що в період «двополюсного світу» («холодної війни») зумовлювало гостре протистояння за впливи в об'єднанні. У 1960-х роках Рух неприєднання став інструментом комуністичної політики, яку через своїх союзників намагалися проводити країни радянського блоку. У 1960–1970-х роках за лідерство в Русі неприєднання претендували Джавахарлал Неру (Індія), Сукарно (Індонезія), Мао Цзедун (Китай), Йосип Броз Тіто (Югославія), Гамаль Абдель Насер (Єгипет), а згодом Фідель Кастро (Куба), Індіра Ганді (Індія), Муаммар Каддафі (Лівія). Серед них не бракувало й відвертих диктаторів.

Дайте визначення і схарактеризуйте розвиток Руху неприєднання. Поміркуйте про суперечності, які могли виникати всередині цього руху.

Ad disputandum

- ✓ Американський науковець Едвард Саїд, який аналізував імперіалістично-колоніальний досвід світу, у книжці «Культура та імперіялізм» писав: «Ніхто сьогодні не є винятково чимось одним. Етикетки на зразок «індіянець», «жінка», «мусульманин» або «американець» – не більше ніж вихідні пункти <...> Імперіялізм консолідував суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах. Однак його найгіршим і найпарадоксальнішим дарунком було те, що він дозволив людям повірити, начебто вони тільки, переважно, винятково білі або чорні, західні або східні». Цей учений стверджував, що підкорення і винищення тубільного населення в колоніях здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь в уяві, адже їхня бруталність вимагала потужного виправдального імпульсу. Об'єднавшись у групи, підготуйте обґрунтування (або спростування) погляду Е. Саїда.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують життя «третього світу» від кінця 1940-х до початку 1980-х років.
2. Поясніть значення терміну «третій світ». Покажіть на карті країни «третього світу», зокрема вогнища військово-політичних конфліктів.
3. Спираючись на додаткові джерела інформації, підготуйте план доповіді про економічні й суспільні проблеми «третього світу».
4. Чи згодні Ви з твердженням, що наслідки деколонізації у колишніх метрополіях були не менш глибокі, ніж у колишніх колоніях? Відповідь обґрунтуйте.
5. Запропонуйте шляхи розв'язання економічних і суспільних проблем у країнах «третього світу».